

• РЕТРОДЕТЕКТИВ •

Андрій Кокотюха

СПРАВА
ОТАМАНА
ЗЕЛЕНОГО

Українські хроніки 1919 року

Роман

Харків
«ФОЛІО»
2025

Озброєні з голови до ніг люди від імені чека, комендатури міста, кримінально-розшукової міліції та інших установ роблять обшуки, арешти, підкидають фальшиві гроші, напрошуються на хабарі, шантажують цими хабарами, ув'язнюючи тих, хто цей хабар дав, щоб кінець кінцем звільнити людину з-під страху смерті за десятикратний або двадцятикратний хабар.

*З доповідної записки представника РРФСР
в Україні Давида Гоннера —
Володимирові Леніну
22 березня 1919 р.*

Київ, березень

1

— Ти вже пробач, Артеме Даниловичу, але я тобі не радий.

Говорячи так, Мирон виставив на стіл полумисок із холодною, звареною в лушпинні картоплею, поруч поклав почищену половину цибулини, додав чвертку сірого хліба, зітхнув:

— Ось, чим можу.

Шеремет знизав плечима, підхопив із підлоги солдатський речовий мішок, видобув із надр замотаний у полотняну шмату кусень жовтуватого, старого сала — невеликий, трохи більший за його долоню. Потім виклав мішечок із чорними сухарями, промовивши:

— Мій внесок, свояче. Я не обжирати прийшов.

— Ага, зараз нікого в Києві здорово не об'їси, — буркнув Мирон. — Товариші-більшовики кажуть, що теж голодують. Але я дуже в цьому сумніваюся. Чрезвичайка точно посилену пайку собі випикує, — зітхнув, додав з гіркою іронуєю: — Служба шкідлива.

Про Надзвичайну комісію — *чека, чрезвычайку* — та її діяльність Артемові Шеремету доводилося чувати чимало. Ось хоч би з Полтави: там уже орудували більшовики, й звідти розходилися відкриті заклики Короленка¹, наповнені більше емоціями гуманіста, ніж конкретними прикладами.

---

¹ 6 лютого 1919 року під час другого російського вторгнення в Україну була створена Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУНК), «чрезвичайка» — точний аналог ВЧК (*Всероссийская чрезвычайная комиссия*). Від самого початку її діяльність спрямовувалася передусім на терор та фізичне знищення незгодних. Діяльність ВУНК гостро засуджував український письменник-гуманіст Володимир Галактіонович Короленко (1853—1921 рр.), який

Молодший брат Лідії, його дружини, теж був не надто говіркий, коли Артем починав випитувати в нього, що з того правда, а що — чутки чи й відверта брехня. Хотів розібратися, як правильно поводити себе з чекістами, яких у Києві нізащо не обминеш. Але Мирон не хотів підтримувати розмови: так, ніби її тут, за стінами його квартири, хтось почує. І негайно покарає, щоб навіть наодинці не патякав зайвого. Не тільки про це, а й будь про що інше. Та й узагалі він не приховував невдоволення від появи родича. Проте Шеремет, щоб не розділяти себе з Мироном прірвою мовчання, все одно спитав:

— Чим це вона така шкідлива?

— Розстрілюють мало не щодня, — неохоче відповів свояк, сторожко озирнувшись, немов у темному куті заховався шпиг із револьвером. — А в лютому, ну, коли ото тільки придумали свою чека, взагалі між собою воювали. Прямо на вулицях.

— Це як?

— А отак! — згадавши це, Мирон ураз помітно пожвавився. — Територію ділили. Вулиці, квартали, на Липках переважно. Щоб простіше пояснити: ось тут грабують одні, на сусідній вулиці — другі. Один загін забреде на чужий город — другий огризається. Люди носа не потикають на вулицю і думають, як оце я: аби Бог дав, щоб вони один одного постріляли, — помовчав і додав, уже зовсім осмілівши: — Коли комісари трошки освоїлися в місті, чекісти почали по квартирах закуски шукати. Сміх і гріх.

— Тобто? — Артем далі відмовлявся розуміти почуте.

— Коли вип'єш, треба закусити, — з показною терплячістю розтлумачував Мирон очевидні речі. — Зазвичай напивалися на нічних патрулях та облавах. От і лізли в першу-

---

не сприйняв ані Жовтневого перевороту, ані подальших методів правління більшовиків. Перебуваючи в описаний час у Полтаві, Короленко не боявся публічно протестувати проти терору, звертаючись, зокрема, особисто до Леніна.

ліпшу оселю. До мене ввалилося троє таких. Один, старший, навіть пояснив, чого вони такі п'яні. Нетутешній, із Пітера, робітник-путиловець.

— Совість заїла?

— У кого совість! У комісара з наганом? Ну тебе! — відмахнувся Мирон. — Каже, в нашому Києві тяжко йому. Колотить усього.

— І з чого ж його так тіпає? Набридло стріляти ворогів?

...У свої тридцять Шеремет уже встиг зажити слави досить перспективного лікаря. Хоч для медика, який прагнув, щоб його сприймали серйозно, вік справді був не досить солідний. Але ще півроку тому, коли вчився рятувати життя, він і гадки не мав, що отак спокійно говоритиме про страти.

За власну, хай невеличку, дореволюційну та довоєнну практику Артем не бачив стільки смертей, скільки побачив останнім часом. Аргумент, що, мовляв, кругом громадянська війна і дідько його розбере, хто за кого та проти кого йде в атаку, міг би задовольнити. Адже коли все почалося чотири з половиною роки тому, ще за царя, Шереметові нічого пояснювати не треба було. Є фронт, є тил, є загиблі герої, є поранені вояки. Уявляючи собі, скільки людських жертв приносить кожен день війни, він усе одно сприймав цифри по-філософському. Ще й дискутував із тестем та його друзями з губернських дворянських зборів, чи встановлює хто перед кожною воєнною кампанією відсоток припустимих утрат.

Уже й не вірив у те, що сам колись із піною в роті доводив: солдати й офіцери, готуючись воювати, повинні усвідомити, що теоретично кожен із них може загинути. А їхні керівники, зокрема й командувач, сам государ імператор, мусять відверто сказати їм, що всі вони разом і поодинці — мішень для ворожих куль. Ціль для багнетів. І гарматне м'ясо. Лише за таких обставин вояки чітко зрозуміють, що передова — це місце, де вбити можуть не того, хто праворуч чи ліворуч від тебе, а найперше тебе самого. Сміливість,

відчайдушність і готовість померти за віру, царя та вітчизну будуть врівноважені бажанням прагматиків жити й боротися за найвищі ідеали.

Артемові слова присутні називали ерессю.

А самого Артема — хлопчиськом.

І всі хором бажали йому та всім присутнім, щоб війна ніколи не прийшла до їхніх домівок.

Тоді, не лише тисяча дев'ятсот чотирнадцятого, а й два роки по тому, ніхто всерйоз не припускав, що війська кайзера дійдуть до Київської губернії. Хоч, як порівняти з Харковом, а надто з Москвою, не кажучи вже про Петроград, їхнє місто лежало якнайближче до Східного фронту. До того ж усі вони, навіть Ліда, тоді ще Артемова наречена, щиро раділи, коли переможна російська армія зайняла значну частину Галичини й Буковини, просуваючись на захід. Тесть підняв за це бокал на заручинах. Якраз о тій порі після багатьох невдач військо нарешті досягло успіхів на австрійському кордоні. Бувши на підпитку, він розмахував вузьким високим бокалом, наче шаблюкою, розхлюпував дороге шампанське й вигукував патріотичні гасла, звівши все до того, що Російська імперія не окупє Галичини, а лише повертає до свого складу історичні території, що їх надовго відірвали ненажерливі Габсбурги.

Справді, важко було уявити, що минулої зими, в лютому вісімнадцятого, війна вдереться на київські вулиці зовсім не з того боку, звідки на неї могли чекати. Тоді Шеремет із Лідією дивом утекли. Не відступили — саме втекли. Тесть гнівно тупотів ногами й вимагав від Артема негайно врятувати його доньку, бо в місті розруха, влади нема. Ходять чутки, ніби Червона армія от-от зайде до міста, і хтосьна, чого можна сподіватися від озброєних більшовиків.

А Шеремет, навпаки, хотів записатися в ополчення як не медиком, то бодай рядовим бійцем. Тими днями міські газети заклика́ли киян записуватися до війська, саморобні листівки раділи створювати загони самооборони. Та містя-

ни не виявляли до того найменшої охоти. Не вірили, що з Росії — хай вона тепер і зветься радянською — може прийти ворог, несучи смерть. Артем був серед здатної мислити меншості, яка готувалася до найгіршого, бо уряд усе ж таки мав намір покинути Київ. Правда, ненадовго: обіцяє незабаром повернутися, діставши підтримку союзників¹. Отоді запанує спокій — і почнеться формування власних збройних сил.

Кінець кінцем тесть узяв гору, і Шеремет із Лідою та двома валізами речей вибралися до далеких родичів Артема в Проскурів. Як діставалися — то вже інша історія. За місяць, коли все ніби налагодилося, надумали повернутися.

Телеграфний зв'язок поновили. Артем надіслав телеграму, повідомляючи тестя про приїзд. Відповіді не дочекався, звернувши це на погану роботу пошти. І от вони з дружиною подалися назад, думаючи, що Київ просто ще не оговтався. Доходили, звісно, різні чутки й до Проскурова. Та Шеремет категорично відмовлявся вірити в них. Ще й Ліду сварив за надмірну паніку. Навіть якось зопалу назвав поширення тих чуток дамською істерикою, після чого дружина аж до вечора копилила губки.

Найгірше підтвердилося. Лідиного батька, київського присяжного повіреного Станіслава Романовського, російські матроси-революціонери закололи багнетами на порозі квартири вже на третій день після того, як більшовицька армія зайняла місто. Ті, що дивом вижили в перші криваві дні, розказували: грабувати Київ іменем революції червоні загони почали з Липок, з найбагатших кварталів. Усяку пристойно

---

¹ Центральна Рада наприкінці січня 1918 року IV Універсалом проголосила Україну незалежною державою, а це викликало різке невдоволення більшовицької Росії. Невдовзі після цього почалася перша російсько-українська війна. Після першого вторгнення більшовиків на територію УНР у січні 1918 року український уряд підписав мирну угоду з Німеччиною та Австро-Угорщиною і, діставши військову підтримку, в березні того ж таки року повернувся до Києва.

вбрану людину вважали за буржуя. Таких зупиняли просто на вулицях. А починала людина тікати — стріляли навздогін. Потім добивали, роздягали вже мертвих. Можна не чинити опору, але шанс вижити однаково був мізерний: убити могли за косий погляд.

Зрозумівши небезпеку, містяни почали перевдягатися в простий одяг. Проте їх усе одно зупиняли патрулі, вимагали показати руки й, не побачивши на них мозолів чи розгледівши манікюр, волокли до найближчого штабу, де за кілька годин розстрілювали. Або й без мороки знищували класово чужий елемент, протикаючи бідолах багнетами тут-таки, на тротуарі.

Мертве тіло Станіслава Романовського, високого, ставного, шістдесятирічного чоловіка, що був певен, ніби вдома найбезпечніше, лежало на порозі квартири ще добу. Поховати вбитого *буржуя* ніхто з уцілілих у різанині не наважувався. Це зробили самі червоні, звільняючи або, як самі сказали, *вичищаючи* квартиру для товариша комісара. Помешкання на Катерининській¹ йому дуже припало до душі. А тіло пана Романовського кинули на загальну купу. Як і решту тіл тих, кого вбили за ці дні в квартирах і на вулицях.

Уже трохи згодом Шеремет дізнався, що присяжний повірений мав шанс уціліти, навіть мав намір переховуватися. Хоч, знаючи покійного тестя, Артем уявив собі, як складно йому, дворянинові, далася сама думка про те, що мусить, немов тарган, залазити в якусь вузьку шпарину. Та ще й у рідному місті. Проте страх перед смертю переважив. Адвокат міг пересидіти лихі часи, мав шанс потай вибратися з Києва. Але на нього доніс двірник Микита, який на революційній хвилі так само відчув себе пригнобленим пролетарем.

Ні Артем, ні Ліда не могли зрозуміти, чим і коли Романовський встиг образити того дядька. *Пан* завжди вітався з Ми-

---

¹ Тепер — вулиця Липська.

китою, часом давав п'ятака, коли той запопадливо відчиняв браму, на Великдень та Різдво обдаровував рублем. А коли в Петрограді скинули царя, навіть почав ліберально простягати двірникові руку. Той спершу тиснув панську правицю нерішуче, боязко. Потім звик, уже перший почав совати адвокатів п'ятірню, називав *товаришем*, і від цього присяжний повірений трошки ніяковів. Хто б міг подумати, що одного разу двірник приведе до нього загін озброєних матросів на чолі з комісаром — так розповідали очевидці, ховаючи погляди від заплаканої та пригніченої Лідії Станіславівни...

— То що ж не так у твоєму пролетареві з Пітера? — повторив Шеремет, не дочекавшись відповіді.

— І зовсім він не мій, — у голосі Мирона почулися дратівливі нотки. — Ти теє, обережніше. Тепер у Києві слово «пролетар» треба промовляти шанобливо.

— Може, ще й шапку перед ними ламати?

— Треба буде — знімеш. Жити схочеш — на коліна станеш, — відрубав свояк. — Здається мені, цього разу більшовики тут надовго. Коли думаєш, що їх хтось пожене звідси в шию, як торік, — забудь. А нервує товариш із Путиловського заводу з причини, якої ти й не второпаєш відразу.

— Ти кажи. Спробую вже якось розібратися.

— Не вкладеться в голову, Артемію. Але поясню. Колотить співробітника чека від того, що він не вправляється, не встигає виявляти й негайно ставити перед революційним трибуналом усіх кровопивців, експлуататорів трудового народу. Нащадків мерзенних кріпосників, як він сам каже. Б'ється він, Артемію, — забагато, мовляв, на його вік буржуїв. Не доріжуть їх. Отак.

Вірити не хотілося.

— Ти це серйозно, Мироне?

— Більш ніж серйозно. Це неминучість. Нові реалії їхньої радянської влади. І це лише одна з них.

Присунувшись ближче, свояк стишив голос. Роззирнувся сторожко, ніби тут хто заховався й може підслухати. Заговорив, наче ділився страшною таємницею:

— Мають вони тут не одну чрезвичайку, Артемію. Кожна їхня радянська, більшовицька установа — окрема чекістська філія. Хоч полковий штаб, хоч домовий комітет чи як це все в них зветься — усяк із мандатом від нової влади має право робити арешт¹. Навіть судити на місці. Посилаються на революційну доцільність і таке інше. Насправді ж більшість випадків — це узаконений грабунок.

— Тобто?

— Майно і житло, Артемію. Чиясь прислуга давно накинута оком на панські меблі, наприклад. Пише донос у чека, та й по всьому. Кажу ж тобі: тут революційне правосуддя на кожному кроці. Хто неграмотний — іде до комісара, той записує з голосу. Ображений тільки хрестика малює біля свого прізвища. Чи пальця прикладає. Таке теж трапляється. Далі машина працює злагоджено.

— Абсурд.

— Якби це все не закінчувалося розстрілом, то таки був би абсурд. Сидимо тут, мов миші. Чекаємо, коли придуть і по нас. Так і живемо, свояче.

Слухаючи брата своєї дружини, Артем ніби дивися на себе збоку. І не міг до кінця зрозуміти, де він справжній. І який з двох Шереметів тепер поводить правильно: той, хто спокійно собі слухає про криваве свавілля влади робітників та селян у Києві, чи той, хто ледь-ледь панує над собою.

---

¹ У перші дні, щоб обшукати будь-яке приміщення, службове чи приватне, працівникам ВУНК непотрібні були ніякі документи. Досить було самого бажання або повідомлення про те, що за цією адресою — осередок «контрреволюції». Згодом, згідно зі спеціальною постановою, обшуки та арешти могли робити тільки ті, хто мав відповідний ордер. Хоч виписували його на тих самих підставах. Ордери лише формалізували свавілля.

Хотілося кинути все, перепинити Миронове скиглення. Схопити за барки. Труснути, щоб аж голова смикнулася. Гарикнути просто в лице, спитавши, де тепер Ліда.

І чому той досі ще й пальцем не кивнув, щоб вирятувати свою старшу сестру з неволі.

2

Повернувшись рік тому до Києва, тридцятирічний хірург Артем Данилович Шеремет надумав стати на службу до військового шпиталю.

Доти він устиг попрацювати земським лікарем у Ржищеві. Зголосився доброхить, викликавши цим захват молоді дружини. Донька відомого київського правника, заразившись у не такі вже й далекі революційні часи модним вірусом народництва, щиро вважала: треба йти до людей. І віддано їм служити. Лише так, мовляв, зітреться одвічна суперечність між містом і селом, яка згубно впливає на формування сучасного суспільства.

На той час російських народників уже витіснили соціалісти-революціонери. Точніше кажучи, гору взяло їхнє лівацьке крило.

Оцих Артем недолюблював.

Через популярну в їхньому середовищі ідею тотального праведного терору як єдиного дійового засобу боротьби з реакційним царським режимом. Натомість тяжів до так званих інтернаціоналістів: саме вони — есерівське крило — стояли на позиціях тісного зближення міської інтелігенції з народом.

Говорити про політику, особливо на початку і в перший рік війни¹, було даниною моді, демонстрацією небайдужості й водночас стурбованості долею країни.

---

¹ Ідеться про Першу світову війну (1914—1918 рр.)

Зміст

Частина перша ГУБЧЕКА	5
Частина друга ТРИПЛЛЯ	83
Частина третя ДНІПРО	145
Частина четверта ВДОВИЙ	215
Післямова та подяки	295